

KOLOH GÁBOR

DOHÁNYTERMESZTÉS A DÉL-DUNÁNTÚLON A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉIG

ABSTRACT

**GÁBOR KOLOH: TOBACCO FARMING IN THE SOUTHERN TRANSDANUBIA
FROM THE LATE 18TH TO THE MID-19TH CENTURY**

The essay examines the development of tobacco cultivation, taking ethnocultural factors into account. The comparative agricultural history of the German and Hungarian serfs in the region is based on the technical and agro-cultural factors associated with the different ethnic groups. The main finding of the study is that in the more densely populated villages with better land specialisation tobacco growing was stronger and could be marketed through the higher proportion of Jews in the area. This was also encouraged by the weak relationship between land quality and distance from the market centre. Although the most successful tobacco farming villages were populated by Germans, this ethno-cultural specificity was mostly macro-regional and was largely due to the openness of the local Germans to tobacco growing, which created the potential for commercial development of the peasant economy.

Keywords: tobacco farming, agrocultural diversity, rural history,
East-Central Europe, glocalisation

BEVEZETÉS

A dohánytermesztés jó üzletnek bizonyult a kibontakozó transzatlanti, majd világkereskedelemben. A dohánylevél könnyű és aránylag kis méretű, vagyis nagy tételben lehetett szállítani, és az a tény, hogy élvezeti cikk, éppolyan ellenállhatatlanná tette, mint akár a cukrot vagy a kávé. Mindezek ellenére költségességét nem kizárólag a minél nagyobb haszonra való törekvés, hanem az előállítás speciális szaktudásigénye okozta. Épp emiatt izgalmas megvizsgálni azt, hogy a számtalan helyi variánst, vagyis igencsak eltérő minőségű dohányt termelő paraszti közösségek miként találkoztak a dohánnyal, kik voltak a leginkább kapacitálhatók erre, és milyen lehetőségeik és

* Koloh Gábor (PhD), a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet tudományos munkatársa, ORCID: 0000-0001-5958-159X. A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap 201102/03699 számú pályázatának támogatásával készült.

nehézségeik adódtak a termelés és az értékesítés során. A következőkben a déldunántúli németek és magyarok összehasonlító gazdálkodástörténetének vizsgálatába ágyazva azt kívánom részletesebben is megnézni, hogy vizsgált korszakunkban, vagyis a 18. század végétől a 19. század közepéig mely falvakban milyen természeti és kulturális körülmények (különös tekintettel az etnokulturális vonatkozásokra) játszottak közre a dohánytermesztés fejlődése során? A paraszti gazdálkodás üzemé fejlődése során köztes lépcsőfokot jelentett-e a parasztgazdaság kisbirtoküzemi megszerveződése? A kisbirtoküzemi gazdálkodási forma ugyanis lehetővé tette mind a korszak gazdálkodói számára, hogy a rendelkezésükre álló telki, vagy azon kívüli – különösen, ha bérelt – földeken vegyenek részt hosszabb-rövidebb időre a dohánytermesztésben. A felhasznált leírások alapján némileg a termelés kapacitására is vonhatunk le következtetéseket, épp, mint az e mögött álló földesúri szándék erősségére vonatkozóan.

A dohánytermesztés érdekessége, hogy etnokulturális fokmérőként is tekinthetünk rá, ami egyúttal lehetőséget biztosít a lokális gazdálkodási kultúrának és részben maguknak a helyi gazdálkodási körülményeknek a megismerésére. A korábbiakban a talajminőség eróziója abban a vonatkozásban már szerepet kapott, hogy az erdőségek felszámolása néhány generáció alatt a művelt területek összeszűkülésével járt, de érdemes azt is mérlegelni, hogy az agyagbemosódásos barna erdőtalajok esetén a jelentősebb csapadék fokozta (fokozza) a talaj kilúgozódását, és az erdőségek híján már feltartóztathatatlan folyamat során maga a dohánytermesztés mennyiben fokozta a talajromlást. Vizsgálat alá veszem a lokális termelési kultúra összetettségét, vagyis habár monokultúráról kevésbé beszélhetünk, de mégis mennyire voltak változatosak a helyben termesztett növények? Mely területeken tapasztalható, hogy a termelés a kereskedelmi árucikkek előállítására állt rá (a dohány mellett ez többnyire a szőlőtermesztést jelöli), és megállapítható-e ezek esetén bármilyen etnokulturális sajátosság? A dohánytermesztéssel szoros kapcsolatban állt az áruszállítás fejlődése, mely egyrészt a szállítási célterületekre, másrészt magukra a szállítókra irányítja a figyelmet. A piaci vonzásokörzetekre vonatkozóan az országleírások elszórtan tesznek utalást, még ha a földrajzi helymeghatározás során említett környező települések felsorolása is bizonyos kereskedelmi orientációt tükröz. Az 1828. évi összeírás piaci vonzásokörzeteire adott válaszok azonban korántsem kielégítőek, és bár országos léptékű feldolgozása mindmáig alapmunkának számít,¹ ezek esetén Fényes közlése, ha van, rendre bőségesebb. Forrásaim alapján úgy vélem, hogy az országleírásokban felsorolt dohánytermesztő településeken az, hogy hány család vett részt ebben a munkában, illetve, hogy milyen szaktudással művelték azt, szereppel bírhatott abban, hogy egyes települések dohánytermesztése említésre került-e vagy sem. Vályi és Fényes országleírása Egyed Antal Tolna megyei gyűjtésével összevetve az előbbiekkal szembeni kritikákat erősen aláhúzza, hiszen jóval szegényesebbek az utóbbinál. Ugyanakkor a korszak egészére és benne a dohánytermesztés kiterjedtségére vonatkozóan nagyobb, makroregionális szinten megjelenő tendenciákat mu-

1 BÁCSKAI Vera – NAGY Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest 1984.

tatnak, így mégsem kívánatos a felhasználásuk elutasítása, ha a dohánytermesztés hazai, de elsősorban mégis dél-dunántúli gyakorlatát, annak társadalmi körülményeit és gazdasági hátterét szeretném megvizsgálni. A következő oldalakon további források bevonása mellett pontosan erre vállalkozom.

TERJEDÉS ÉS TÖRTÉNETI HÁTTÉR

A dohány elterjedése a transzatlanti térségben

Az újvilági dohány az ibériai és angol kereskedők közreműködésével viszonylag rövid idő alatt vált a transzatlanti, idővel pedig a globális kereskedelem egyik legfontosabb termékévé.² A spanyol dohánykereskedelem felfutását pontosan a Habsburg-ház kihalása után hatalomra kerülő Bourbonok érték el azzal a döntésükkel, hogy a korábban bérleti rendszerben üzemeltetett dohánytermesztést egy centralizált királyi dohánymonopóliummal váltották fel. Bár az örökösödési háború késleltette a rendszer kiépülését, de az évtizedeken át elhúzódó folyamat meghozta az eredményét: az 1730-as években a dohányfogyasztás jelentős bevételeket hozott az államkasszába, miközben maga a fogyasztás is mintegy négyszeresére nőtt – úgy, hogy emellett még a csempészés is szárba szökött.³ Utóbbit leginkább az tette lehetővé, hogy míg a kereskedelem állami monopólium volt, addig a feldolgozás még meglehetősen kezdetleges, kisipari szinten mozgott. A dohányfélék sokfélesége ugyancsak nehezítette az ellenőrzést.⁴ Az amerikai gyarmatokról érkező dohány feldolgozóhelyei Nyugat-Európában koncentráálódtak, így a szállítás ugyancsak számos lehetőségét adta a szállított mennyiség apasztásának. Az Európát elérő dohány fő feldolgozási helyei Dunkerque, Strasbourg és Amszterdam voltak, de jelentős feldolgozóüzemek működtek Londonban, Bristolban, Lisszabonban, Portóban, és nem csekély volumenben működtek a Szajna környéki manufaktúrák.⁵ A dohánynak, elsősorban a burnót terjedésének jelentős lökést adott a tény, hogy míg 1624-ben VIII. Orbán pápa betiltotta azt, addig kevesebb mint egy évszázad múltán XIII. Benedek pápa, ki maga is a prominens tubákolók sorát gyarapította, visszavonta a korábbi pápai tiltást, egyben szabad utat engedve a 18. század második felében felfejlődő előállításnak és kereskedésnek. Az 1820-as évekre azonban a kontinentális mellé felzárkózott az amerikai dohánygyártás is, amelynek fő helyei Virginia és Észak-Karolina lettek.⁶ Az amerikai dohánymanufaktúrák terjedése és felvirágzása az európai előállításra is pozitívan hatott, sőt kifejezetten bizonyos márkák terjedését is magával vonta. A virginiai do-

2 SELMECZI KOVÁCS Attila: Szántóföldi kapásnövények. In *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás*. Szerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila. Budapest 2001. 449.

3 GOODMAN, Jordan: *Tobacco in History and Culture An Encyclopedia*. New York 2005. 588.

4 GOODMAN, Jordan: *Tobacco in History. The Cultures of Dependence*. London 1994. 219.

5 GOODMAN 1994. 220–221.

6 Az amerikai dohányfeldolgozásban nem mellékesen az is komoly szerepet kapott, hogy a burnótot, tehát a felszippantásra való dohányt felváltotta a bagó, vagyis a rágódohány. Lásd GOODMAN 1994. 222.

hány termesztése már a 18. század végén hazai célkitűzéssé vált, de az is nyilvánvaló, hogy a minőségi dohányfogyasztók elsősorban a magasabb társadalmi rétegek képviselői közül kerültek ki. Az amerikai dohányipar kibontakozásában a polgárháború lezárulta jelentett cezúrát, ezt követően ugyanis az iparágat uraló cégek megerősödtek, amelyet nemcsak a jobb munkaszervezésüknek és termékmenedzselésüknek köszönhettek, de a technikai fejlődés is kedvező hatással volt a folyamatra (talán elég csak a biztonsági gyufa terjedésére utalni).⁷

A dohány elterjedése Magyarországon

Schwartner Márton *Statistik des Königreichs Ungarn* című könyve első részében a dohány hazai történetét és fontosságát külön tételként tárgyalja (81. §). Gyógynövényként emlegeti, amelynek termesztése Magyarországon is jóval megelőzte annak élénkké váló világgpiaci megjelenését. Miután az említett pápai bulla, majd ennek nyomán több világi törvény is tiltotta, meglehetősen könnyű nyomon követni a terjedését, amelyet a tiltások ismétlése és a büntetések kiszabása tesz detektálhatóvá. Így aztán Schwartner igaz, hogy Apafi Mihály 1663-as dohányzását jelöli meg a hazai dohányfogyasztás első forrása gyanánt, a tény, hogy az 1670-es években már a dohányzó nemesek és parasztok büntetéséről is rendelkeztek, nyilvánvalóvá teszi, hogy a fogyasztás már ekkor sem volt exkluzív, és az esetenként kirótt bírságok is inkább csak figyelmeztetések voltak, mintsem szigorú jogszabály-érvényesítési gyakorlatok. Hogy tiltani nem tudták, az állam lassan a dohányból származó profit kihasználására törekedett, amit aztán az egyházfői tiltás visszavonása terelt egyre inkább formalizált keretek közé. Trieszt és a későbbiekben Fiume már a hazai dohánytermésnek a világgpiaci forgalomba való becsatornázását tette lehetővé. A hazai dohánykereskedelem legjobb időszaka a korszakban vitathatatlanul az amerikai függetlenségi háború éveit voltak, amikor a kivitel a korábbi évek duplájára, triplájára emelkedett.⁸ Aligha meglepő, hogy az 1784-ben II. József császári pátensével létrehozta az állami monopóliumot, vagyis a korábbi bérlők által kezelt monopóliumot állami felügyelet alá helyezte, és utilitarista lelkületét meg nem tagadva, „parancsára a legkitűnőbb fajta dohánymagvakat osztatta szét a magyar termelők között, s rajta volt, hogy a termelést tőle telhetőleg fokozza.”⁹ – természetesen Ausztria legnagyobb hasznára, teszi hozzá a 19. század végének elfogult vonalvezetésű gazdaságtörténésze. A központosított dohányfelvásárlás központi begyűjtőhelye Pest, míg a regionális begyűjtésről a hazai dohánygyárak gondoskodtak, így Debrecen, Szeged és Tolna, elsősorban az örökös tartományok számára, részben viszont külföldi el-

7 GOODMAN 1994. 225.

8 TAKÁTS Sándor: A dohány elterjedése s az első dohánymonopólium hazánkban. II. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (5) 1898. 3. sz. 121–145. 144.; KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795*. Budapest 1970. 99–100.

9 TAKÁTS 1898. 145. Ehhez még: ECKHART Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815*. Budapest 1958. 90.

adásra.¹⁰ Skerlecz Miklós az ország lehetséges fejlesztését előmozdítani szándékozó, *Descriptio physico-politicae situationis regni Hungariae...* című munkájában szisztematikusan vizsgálta a hazai dohánykereskedelem útjait. A pesti központban összegyűjtött termékkel a gráci, bécsi és lemergi gyárakat látták el, ami maradt, azt pedig a tengerhez vitték, és végül igencsak csekély mennyiség jutott el Károlyvárosra át Fiuméig. Miközben – érvelt Skerlecz – „az aradi, szőrényi, szegedi, sőt még a pécsi dohány is ezen az úton volna kiszállítható kisebb költséggel; de Pozsega-megye egész 'Sziget' részének dohánytermelését ezen az úton szokták szekereken elszállítani.”¹¹ A dohánykereskedelem további jellemzőire is rámutat, amikor így ír: „A többi magyar dohány, a mely a tengeren vitetik ki, Pettaun és Trieszten át veszi útját. Régen a dohányt egész levelek alakjában szállították ki; most már van Fiumében gyár, a melyben a leveleket porrá (burnóttá) dolgozzák fel, és az így elkészített dohányt a tengeren át kiviszik. Budán és Szombathelyen már spanyol módra dolgoznak; de mert mindkét helyen csak egy ember dolgozik, eddig kevés az, amit készítenek.”¹²

Skerlecz buzgalmát és részben Schwartner ismereteit is meghatározta Johann Baptist Nayss fiumei kereskedő magyarországi úti beszámolója. Skerlecz, akárcsak Schwartner utóbbi írásából fontosnak tartotta kiemelni, hogy az imént említett dunkerque-i gyárosok a hazai dohányt a virginiaival azonos minőségűnek találták, és ugyancsak híresnek, mondhatni a legjobbnak számított a tolnai, majd a Bács megyei és a muraközi dohány, ezek után pedig a szegedi, aradi, rakamazi vagy a debreceni következett. Schwartner persze hangsúlyozza, hogy az egyes márkajelzések mögött is húzódnak komolyabb minőségi különbségek, amely a begyűjtési területeken termesztett dohányok minőségéről is árulkodik.¹³ Hogy azonban Nayss miért hasonlított bátran a virginiai dohányhoz a tolnai minőségét, arra vonatkozóan árulkodó lehet, hogy míg Mágocson a későbbiekben a virginiai dohánnyal, addig még József idejében Baranyában (Szegeden, Debrecenben, Pozsegában és más egyéb helyeken) a havannai dohánnyal kísérleteztek. Ez viszont arról árulkodik, hogy a klimatikus körülmények lehetővé tették a hasonló ízvilágú dohánynak a hazai földre való átplántálását. Nyilván a korabeli mágocsi és virginai, valamint tolnai és havannai talajminőség különbségeire, a csapadékmennyiség eltérésére, a napsütéses órák számának eltéréseire való figyelemmel – de ezek kalkulálására jelen kézirat nem vállalkozhat, de azért sokat elmond az a tény, hogy Dombay János vörösberényi gazdaságában a braziliai magról fakadt dohányleveleket a császári szakértők úgy ítélték meg, hogy az eredetivel össze sem vethető. Ezekből következően nem kizárt, hogy a virginiai jelző egyfajta magasabb minőségű megjelöléseként jöhetett inkább számba, semmint az eredeti ízvilág leképeződéseként.¹⁴ Nem beszélve az azokkal dolgozó

10 SCHWARTNER Márton: *Statistik des Königreichs Ungern, 1.* Ofen [Buda] 1809. 332.

11 SKERLE CZ Miklós: *Descriptio physico-politicae situationis Regni Hungariae relate ad commercium.* In BERÉNYI Pál: *Skerlecz Miklós báró művei.* Budapest [1802] 1914. LXXXVI. §

12 SKERLE CZ [1802] 1914. LXXXVI. §

13 SKERLE CZ [1802] 1914. XXXII. §; SCHWARTNER 1809. 333.

14 ECKHART 1958. 90. Ugyancsak itt közli Eckhart, hogy 1786 nyarán egy mázsa virginiai dohánnyt rendelt meg a fiumei kormányzó, és ezt később megismételte.

parasztnak lelkiismeretes munkájáról, szakértelméről, ami szintén releváns eltéréseket okozhatott. A muraközi Havanna-dohánnyal való kísérletezés ugyancsak kudarcot vallott, de ennek esetében a kedvezőtlen éves klimatikus események ugyancsak nagy súllyal estek latba.¹⁵ Mivel József rendeletével maga a termesztés nem került állami monopólium alá, sőt voltaképp a kereskedelem sem (csak a feldolgozás és az árusítás), ezért egy ideális egyensúlyi helyzet alakult ki az örökös tartományok gyáraival és fogyasztóival. Az 1840-es évekre ez az egyensúlyi helyzet azonban megbomlott, tekintve, hogy a császári kormányzat a monopólium kiterjesztésére törekedett, és végül ezt az akaratát vitte keresztül vizsgált korszakunkat követően, 1851-ben.¹⁶

A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágyok körében nem vagy nem kizáróan az egyéni igények kielégítését célozta, hanem ellenkezőleg, számos területen kifejezetten az állami beavatkozás eredményének tekinthető az azzal való foglalkozás.¹⁷ Ez Mágocon egyértelműen, mint a földesúri szándék megnyilvánulása jelent meg, tekintve a Vallásalap jogi személyiségét, de a nagybirtokosi akarat érvényesülése ennél nyilván szélesebb körű. A magánföldesúri indíttatású dohánytermesztés megvalósulására a bérföldek e célra történő jobbágyi használatba bocsátása formájában került sor, ami majd a 19. század második felében egy szervezett feles dohánykertészkedő réteg kialakulásához, megerősödéséhez, valamint a termesztett variánsok sokféleségét felváltó homogenizációhoz, azaz makroregionális fajtakiválasztáshoz vezetett.¹⁸ Vizsgált korszakunkban azonban még dominánsak a lokális növényfajták, ahogy a fenti ízbeli különbségek is tanúsítják.

1. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztéssel foglalkozó falvak makroregionális megoszlása Vályi András és Fényes Elek országleírásában

Nagytáj	Vályi	Fényes
Alföld	48	113
Felvidék	20	63
Dunántúl	18	71
Erdély	1	0
Végösszeg	87	249

Forrás: VÁLYI András 1796–1799.; FÉNYES 1851.

Vizsgált korszakunkban az országleírásokra támaszkodva a következő makroregionális változások rekonstruálhatók. Vályi közlésében az alföldi dohánytermesztő vármegyék közül Toronál, Csongrád és Arad emelkedett ki (*Mellékletben*). A magyarok és rácok lakta Sőreg volt azon kevés települések egyike, ahol Vályi nemcsak megemlítette a településen vagy az ahhoz tartozó pusztán folytatott dohánytermesztés tényét, de még kifejezetten kedvezően is írt róluk: „Ide tartoznak a’ Tévári, és Új

15 ECKHART 1958. 91.

16 KOHÚT Sára: *Dohánypolitika a 19. századi Magyarországon 2017*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/dohanypolitika_a_19_szazadi_magyarorszagon (utolsó letöltés: 2023. július 12.)

17 SELMECZI KOVÁCS 2001. 450.

18 SELMECZI KOVÁCS 2001.450–452.

Szent Iványi dohánykertészek, kik igen jó dohányt termesztnek.” A torontáli dohánykertész puszták adminisztratív központjai jellemzően rác, illetve magyar falvak, német lakosokat csak Vizedán említ, de ők is az előbbiekkal együtt alkották a település lakosságát. Említésre érdemes még Porgány is a maga magyar lakosaival, ahol a dohánytermesztés mint monokultúra azért nem meglepő, mert földesura az a Nákó Kristóf volt, aki II. József termesztési kísérletezését nemcsak e téren, de a gyapot kapcsán is eminens módon igyekezett kiszolgálni.¹⁹ Vályi 48 alföldi települést említ, ahol dohánytermesztéssel foglalkoztak és a fentieken túl egy-két bácsi, csanádi, békési és temesi települést is megnevezett. Fényes munkájában már 113 dohánytermesztő helyet nevez meg, és ez nem csupán a kultúra kiterjedésével, hanem elég karakteres térbeli átrendeződéssel is járt. Fényesnél már a szabolcsi települések adják az alföldiek közel harmadát, ami már a fajtaváltás – a széles levelű, jó kereskedelmi forgalmú „tömegdohányok” célzott terjesztésének – következménye volt.²⁰ A szinte kizárólag magyar lakosú dohánytermesztő szabolcsi falvakban jellemzően számos vagy egyenesen sok köznemes földesuraság, vagy egy vagy több nagybirtokos is törekedhetett az e vidéken épp felívelő konjunktúrába való becsatlakozásra.

A felvidéki dohánytermesztés a 19. század első felében fokozatosan veszített jelentőségéből, pedig Vályival összevetve a makrorégió dohánytermesztő falvainak száma is növekedett Fényesnél. A Hont vármegyebeliek megőrizték dominanciájukat a korban, olyan állócsillagokkal, mint Hontfüzesgyarmat, Hídvég és Palánk (ma Drégelypalánk része). Mindhárom az Esztergomi Érsekség birtoka volt, ahol a dohánykultúra terjedését aláhúzza, hogy a vizsgált időszakban ezekről még további négyre terjedt át az érseki igényeket kielégítő termesztés. A vármegyén kívül csak Párkányon jelent meg, melyre vonatkozóan Fényest idézem: „Országos vásárai dohányra és főzelékre nézve, mellyek Hontból hozatnak, nagy fontosságuk.”

A dél-dunántúli dohánytermesztés terjedését alább bővebben kifejtem, de eddigiekből is látható, hogy a földesúri igények erősen meghatározták az alföldi és a felvidéki kultúra irányát, amelyek esetében nem lehet országos szinten érvényesülő etnokulturális sajátosságról beszélni. Az önállóság szintjét meghaladó árunövény termesztése kimondottan jó üzletnek számított, és a helyi lakosok művelése, de még inkább a szakértelemmel bírók betelepítése, azok igen aktív vándorlása tette lehetővé a néhány évtized alatt végbement ugrásszerű, a kontinentális zárlat által is elősegített fejlődést, benne a szakirodalomban a korábbiakban gondosan kidolgozott megkülönböztetéssel.²¹

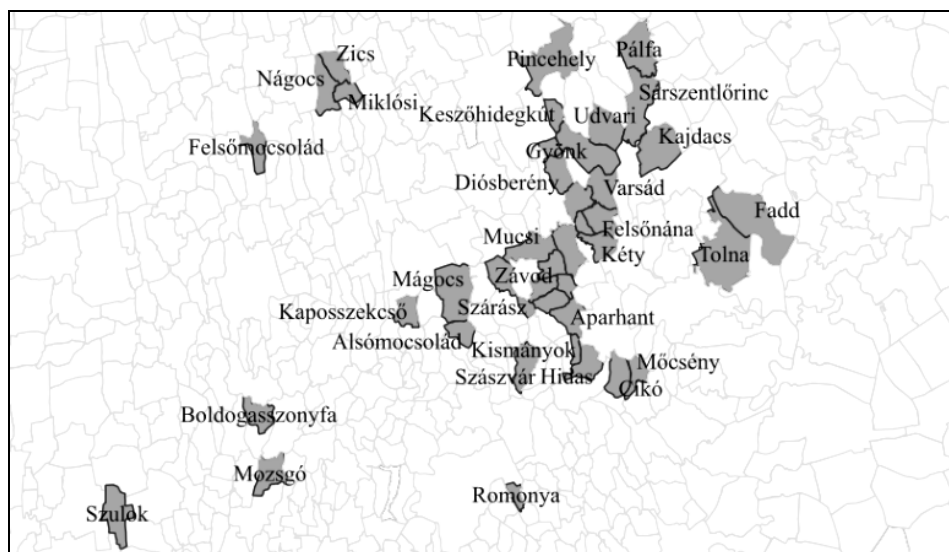
19 ECKHART 1958. 92–93.

20 SELMECZI KOVÁCS 2001. 450.

21 „Az északi és nyugati területeken, ahol a gazdálkodás a nyomások keretei között folyt, a dohánytermesztés is e gazdálkodási rendszerhez idomult és élesen elvált attól a formától, amely az Alföldön a tanyás gazdálkodású területeken kialakult.” – TAKÁCS Lajos: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest 1964. 14–15.

A dohány elterjedése a Dél-Dunántúlon

Tolna megyében a dohány termesztését már a 18. század első felében is több településen folytatták.²² Ez azonban a század végére jelentős mértékben visszaszorulhatott, és ha Vályi (és természetesen Fényes) esetében feltételezzük, hogy egyes falvak, puszták esetleg elkerülték a figyelmüket, akkor is feltűnő, hogy a 18. század végén csak egyetlen Tolna vármegyei település került említésre, jelesül a simonytornyai járásban, benne az Apponyi uradalomhoz tartozó Hőgyész mezőváros. Takács Lajos különben hangsúlyozza, hogy ez nem feltétlen a dohánytermesztés megszűnését jelentette, mindössze annak a nagyon csekély mértékű, a saját érdekekre szorítókozó jelenlétét.²³ Ezt igazolja, hogy a 18. század húszas éveiben a dohánykultúra leginkább a Völgység falvaiban virágzott,²⁴ és bár a 19. század közepére hozzájuk képest megerősödtek a simontornyai járás falvai, a völgyeségi dohánytermesztés újraéledését igencsak hiba lenne a semmiből jötteknek tekinteni. Az viszont, hogy mégsem egészen organikusán, hanem földesúri ráhatásra ment végbe a tolnai dohánykultúra felfejlődése, arra utal, hogy az itteni dohánytermesztő falvak majd’ mindegyike az Apponyiak földesurasága alá tartozott – a földesúri szerepvállalás fontosságáról árulkodik

1. ábra. A Dél-Dunántúl dohánytermesztő falvai Fényes Elek országleírásában (1851)

Forrás: FÉNYES 1851. saját szerkesztés

22 TAKÁCS 1964. 15–16.

23 TAKÁCS 1964. 16.

24 TAKÁCS 1964. 17.; KOVÁCS Bence: *Uradalom, plébánia, faluközösség. Történeti néprajzi dimenziók a 18. századi Dél-Dunántúlon*. Budapest 2023. 132.

például a Hunyady család birtokainak 1822. évi leltára is, ahol csak a Nezdői pusztánál az első tétel: „Egy régi Méhes Kert, melly most dohánynal ültetetik bé, Árendában egy Polgár birja Köttsérül 80 forintokban.”²⁵ És igaz ugyan, hogy Mágocs közigazgatásilag Baranya megyéhez tartozott, mégis ehhez a tolnai dohánykultúrához gravitált. A mellékelt térképen különben nagyon jól kirajzolódik Hőgyész centrális szerepe a tolnai vagy akár az egész dél-dunántúli dohánytermesztésben, így tehát lehet alapja annak, ha a Vályinál emlegetett Hőgyészt nem kizárólag természetnek, de egy uradalmi begyűjtő központnak is tekintjük. Míg azonban az 1828-as adóösszeírás²⁶ kilenc völgyeségi településből hétnél említi meg Hőgyészt, mint piaci központot (Pécs mellett), egész zavaróan hat, hogy Fényes nem is említi a települést (ami inkább forrásbéli hiányosságnak tűnik). Ugyanakkor a simontornyaiaként, a völgyeségből kilenc, a dombóvári, dunaföldvári és a központi járásból egy-két települést említi meg. Nevezetesen, híresnek minősítette a faddi, a kismányoki és a pálfai, míg a többieknél legfeljebb a mennyiségre, ha tett egy-egy rövid megállapítást (jellemzően, hogy sokat termeszt, lásd Felsőnána vagy Tevel esetén).

2. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak megoszlása a Dél-Dunántúlon Vályi András és Fényes Elek országleírása alapján

Vármegye/Járás	Vályi	Fényes
<i>Baranya</i>	4	7
Hegyháti	3	4
Mohácsi	1	2
Pécsi	0	1
<i>Somogy</i>	7	7
Igalí	3	3
Kaposi	1	1
Szigeti	3	3
<i>Tolna</i>	1	25
Dombóvári	0	1
Dunaföldvári	0	2
Központi	0	1
Simontornyai	1	12
Völgyeségi	0	9
Végösszeg	12	39

Forrás: VÁLYI András 1796–1799.; FÉNYES 1851.

A dél-dunántúli megyék közül mind Baranya, mind Somogy esetében Vályi több települést is megemlít. Míg Somogyban hét, addig Baranya vármegyében négy településről ír, ám ezek esetében a növekedés, a kiterjedés közel sem volt olyan jelentős,

25 T. MÉREY Klára: *A gróf Hunyady család Somogy megyei birtokainak leltára*. Kaposvár [1822] 2012. 133. (Fontes Comitatus Simighiensis 3.)

26 HU-MNL-OL-W-21-6-N-26: *Az 1828. évi országos összeírás*. Online hozzáférés: <https://adatbazisok.online.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1828-evi-orszagosszeiras/> (utolsó letöltés: 2023. június 30.)

mint Tolnában vagy akár országosan. Sőt, míg Fényes már 25 tolnai településről írt, addig Baranya esetében épp csak hárommal több települést sorolt fel, míg Somogyban nem történt számszerű változás. De Baranya vármegyén belül is kiemelkedett Mágocs dohánykultúrája. Ahogy Vályi írta: „itten virginiai dohányt termesztenek, a 'Tsászár' számára”, de ugyancsak a mágocsi dohánytermesztést, pontosabban annak volumenét emelte ki Kitaibel Pál, aki 1799-ben járt Baranyában.²⁷ A Kitaibel által említett Hörnyék és Ráckozár sem Vályinál, sem Fényesnél nem került említésre. A Kitaibel által leírtak viszont, érvel Kiss Z. Géza, több évtizedes dohánytermesztési tevékenység következménye, mert amint Bayer Márton is szóvá tette 1822-ben, pécsi dohány néven (*Talbaco di cinque Chiese*) küldték – több állomáson keresztül Triesztbe – még a somogyi és tolnai dohányt is.²⁸ Miután pedig, korábbiakban láttuk, a mágocsi bérföldek is a dohánytermesztést szolgálták, nem volt akadálya annak, hogy ne csak mint császári kísérleti telep, de mint a jobbágyok saját céljait kiszolgáló termőterület kapjon kitüntetett szerepet a helyi dohánykultúra. Kiss Z. különben azt is hangsúlyozza, hogy a lokális felfutás mögött nem elhanyagolható szereppel bírt a tény, hogy a Tolna megyei dombóvári járásban és a Baranya megyei hegyháti járásban is birtokos herceg Esterházy család „a Tolnából átterjedő dohánytermelésnek a szervezője” volt. Egész pontosan Kiss Z. ezt a dombóvári alsó uradalomra vonatkoztatja,²⁹ de Fényes közléséből kiderül, hogy míg a dombóvári járásban Pincehely volt a dohánytermesztő település (Fényes legalábbis csak ezt említi már ekkor), addig a hegyhátiiban a két megye határán fekvő, homokos határú, sok dohányt termeszto Kaposzsekcső mellett a homokos és agyagos talajú, szinten sok dohányt termeszto Mekényest is. Azért Fényes védelmében illik megjegyezni, hogy az 1845. évi orvosi helyiratában Hölbling Miksa is már inkább arról számol be, hogy a gazdák a dohány helyett a kukorica termesztésére álltak át az „újabb időben,”³⁰ amit aztán a következő inséges év még inkább meggyökeresített. Hogy árnyaltabb képet kapjunk a baranyai dohánykultúráról, érdemes arra utalni, hogy Baranya vármegyéről készült emlékiratában Haas Mihály különben nem Mágocs, hanem Hidas szerepét emelte ki.³¹ Vályinál jó dohányt termő, míg Fényesnél számszerűen is megadva mintegy kétezer (!) mázsánál több dohányt adó településként jelenik meg. Összevetésképp célszerű megemlíteni, és ezzel a termelési volumen növekedéséről plasztikus képet kapunk, hogy az 1725–1726. évi Tolna vármegyei összeírásban a legtöbbit termelő hely a korszakunkban a dombóvári járásban elhelyezkedő Mucsi 2705 fonttal,³² ami 1350 kilogramm dohányt jelentett.

27 KISS Z. Géza: A reformkorban és a szabadságharc idején. In *Sásd III.* Szerk. FÜZES Miklós. Sásd 1982. 243.

28 KISS Z. 1982. 243.

29 KISS Z. 1982. 243–244.

30 HÖLBLING Miksa: *Baranya vármegyének orvosi helyirata*. Pécs. 1845. 103.; KISS Z. 1982. 244.

31 HAAS Mihály: *Baranya. Emlékirat, mellyel a' Pécssett MDCCCXLV aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik nagykéri^o Scitovszky János, Pécsi Püspök, és k. valóságos benső titkos tanácsnok, a' szépművészetek, bölcsészet és hittudományok' tanára, a' kir. magyar természettudományi római t. arcadiái társulat' tagja, a m. orvosok és természetvizsgálók VI nagy gyűlésének elnöke*. Pécs. 1845. 21. A 2000 mázsára vonatkozó adatot tőle veszi át Fényes.

32 KOVÁCS 2023. 132.

Somogy vármegyében a nagyobb volumenű dohánytermesztés a korszakban, úgy tűnik, stagnált. Miklósi mindkét országleírásban megjelenik, de hogy minőségében ez igazából mit jelent, arra vonatkozóan Vályi tájékoztat: „földgye hegyes, agyagos, rozstot bőven, búzát, dohányt tűrhető képen terem”, úgy, hogy háromnyomásos gazdálkodásával már fejlettebb körülményeket tükröz. Mocsolád, Nágocs, Szulok és Zics ugyancsak előfordulnak mindkét forrásban, új belépő tehát Boldogasszonyfa és Mozsógó, míg Németladon és Patosfán visszaszorult ez a kultúrnövény, úgy különben, hogy az összes előforduló somogyi említés közül Szulok mellett Patosfán említik, hogy jó dohányt termesztenek. Feltűnő azonban Mike hiánya, amelynek épp, mint Szuloknak,³³ úgy segítette gazdasági felzárkózását a szorgos német lakóinak keze alatt növekvő „messze földön híres dohány”.³⁴ A térképre tekintve, a baranyaihoz, de különösen a tolnaihoz viszonyítva látható, hogy a somogyi dohánytermesztés nemcsak, hogy nem volt kiterjedt, de a megye északi és déli részén, egymástól elkülönülten mindössze három-négy falura kiterjedően volt jelen. A korábbi példák-ból látható, hogy kevésbé a megyehatár, mint az uradalom játszott nagyobb szerepet a termesztés kiterjedésében, itt azonban nemcsak ennek hiánya állapítható meg, de a piaci vonzáskörzetek is erősen különböznek, hiszen míg a megye északi részén a Balaton túloldalán fekvő Veszprém, addig a délieknél Nagykanizsa jelentette a nagyobb felvevőpiacot, ezzel pedig kiestek a Dunaföldvár–Pécs kereskedelmi tengelyről, ami a nagyobb volumenű kibontakozást is akadályozta. Nézzük meg tehát közelebbről, hogy mely uradalmakban kik termesztették a dohányt, majd ezt követően az értékesítés részleteit tárgyalom.

A DOHÁNYTERMESZTŐK ÉS ÉRTÉKESÍTŐI

Uradalmak és népsűrűség

A földesúr szerepe a dohánytermesztés alakulásában hosszabb ideje foglalkoztatja a téma kutatóit. Ahogy feljebb is szó esett róla, az uralkodó szándék – ebben az esetben a dohánykultúra felfejlesztése – leginkább alkalmas kiszolgálói az érdekérvényesítésre törekvő földesurak voltak. Báró Orczy József esete több szempontból is tanulságos. Orczy amerikai magról nőtt dohánylevelei nem nyerték el a császári udvar tetszését, egyrészt a már tárgyalt klimatikus eltérések miatt, másrészt, érveltek Bécsben, mert a meleg homokos talajban „a növény túl gyorsan kiterjed és túl vékony, gyenge levelei lesznek.”³⁵ Orczy ettől függetlenül törekvéseért udvari dicséretben részesült, másrészt rámutat a nagybirtokosok relatíve gyors alkalmazkodási képességének érvényesülésére. A földesúri dohánytermesztés ugyanis a nagybirtok-

33 „Szulokban semmi különös nevezetesség nincs; a nép szorgalmas 's leginkább főfoglatosságul a Dohány termesztést tűzte ki, melyből évenként termeszt 18000 mázsát.” PESTY Frigyes: *Somogy vármegye helynévtára*. Kaposvár 2001. 326. (Fontes Comitatus Simighiensis I.)

34 SZILI Ferenc: *Somogy megye kereskedelme a kései feudalizmus korában 1700–1848*. Kaposvár 1988. 69.

35 ECKHART 1958. 91.

nak a nagybirtoküzemmé történő fejlesztésében is releváns szerepet nyerhetett, ezzel pedig a reziliens földesúr törekvéseiről kaphatunk képet. Ha a pedig a földesúr mellett a jobbágy is ilyen képességekkel rendelkezett, hamar kialakulhattak a nagyobb természetési góccok, mint láttuk a Tolna megyei hálózat esetében is. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a magánföldesúri földeken a jobbágyoktól az allodizálás útján elvett, illetve azt bérföldekként visszajutatott gyakorlat, vagy az üzemi szintre lépni kívánó jobbágy mellett a tehetetlen uradalom sokkal inkább ismertebb variációk.³⁶ A bérletek szerepe különösen a munkaigényes növénytermesztés esetén értékelődött fel, hiszen ezek esetében semmiképp nem lehet kielégítő magyarázat az elvétel és visszajuttatás egyszerű sémája, hiszen a dohány művelése speciális szaktudást feltételezett. Még ha a generációkon keresztül hagyományozódó alapvető ismereteket feltételezzük is, a század első felében az igények növekedése a jobb minőségű termesztés irányába mozdult, ami a munkaerő számára teremtett kedvezőbb feltételeket. Szempontként merül fel viszont, hogy a dohánytermesztésre való átállás mögött milyen mértékben működhetett a demográfiai nyomás? A kényszer vitte-e rá a dohánytermesztésben jeleskedő járások népét arra, hogy fokozzák termelékenységüket?

A dohánytermesztő falvak földesurasága csak Mágocs, a tolnai Mözs és Romonya esetében volt állami személy. Mágocs a Vallásalap, Mözs a tudományi kincstár, míg Romonya a Királyi Pesti Egyetem céljait szolgálta. Egyházi kézen, a Pécsi Püspökség uradalmaként, a hegyháti Császa és Szárász volt. A magánföldesurak közül három, a herceg Esterházy, a gróf Apponyi és a Perczel család emelkedik ki, mint a dél-dunántúli dohánytermelő falvak közül többen, egyúttal több megyében is jelenlevő nagybirtokos (lásd a mellékletben). A herceg Esterházyak terjeszkedéséről imént esett szó. Fényes összeírásában a Tolna megyei völgyeségi járásban Apart és Závodot Apponyi József, Mucsit Apponyi Antal, Varasdót Apponyi György bírta. Kiemelkedik közülük Závod, ahol – Egyed Antal 1829-ben kelt felmérését alapul véve – a település lakói „leginkább dohány termesztésből szerzik meg a szükségeseiket.”³⁷ A közlésben különben élesen elválík térben is a település és az uradalom, tulajdonképpen Czéli pusztá az Apponyiaké, és nincs ott más, mint egy erdőpásztori lak, két lakás és egy vendégfogadó. Mindamellett a családnak a politikai közéletben betöltött szerepe, akár csak az abszontista földesurak esetén – megkívánta a komolyabb anyagi háttérrel, melyet az itt kirajzolódó kereskedelmi hálózat és az arra mintegy rétegesen rávetülő Apponyi-birtoklás szoros összefüggést mutat. Ugyancsak ezt támasztja alá a simontornyai járásban való domináns szerepük. Apponyi József itt Hidegkút, Antal Szentlőrinc és Varsád, György pedig Felsőnána földesura volt. Ezek a hol katolikus, hol ágostai, de német falvak szőlőtermesztéssel is foglalkoznak, amit viszont külön is érdemesnek talált hangsúlyozni Fényes, az az olajsajtolás, az olajtörő malmok megléte Antal és György falvaiban. Az Apponyiak kezén volt tehát a tizenkét simontornyai járáshoz tartozó dohánytermesztő falu közül hét, a völgyeségi járásnál kilencből hét, ami a számottevő tolnai dohánytermesztésben kiemeli szerepüket.

36 TAKÁCS 1964. 36.

37 EGYED Antal [1829]: 8 mezőváros és 54 falu jelentése. In CSERNA Anna – KACZIÁN János 1986: *Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről*. Szekszárd 1986. 247–248.

A Perczelek e téren közelükben sem voltak, hiszen bár bírhatták a dohánytermesztés vonatkozásában potens Hidas egy részét, de ott a Kajdacsyakkal, Kardosokkal és Nunkovicsokkal kellett osztozkodniuk, és csak a közepes termékenyséű Cikóra, valamint a mintegy négyszáz fő lakosú Zsibrikre támaszkodhattak. Valamelyest erősebb helyzetben voltak hozzájuk képest a Zichyek, akik Somogyban bírtak dohánytermesztő falvakat, így Nágocsot és Zicset, amelyeknél a fent taglalt hátrányos körülmények miatt nagyobb reményeket fűztek az állattenyésztéshez: előbbiben az „uraság telivér ménest és szép merino juhokat tart,” és az utóbbiban is „uraság sok finom birkát tenyésztet.” – írta Fényes Elek. Egyetlen, jobb körülmények közt fekvő dohánytermesztő falujában, a simontornyai járásban fekvő Kétyen az Apponyiakkal bár nem, de bőven volt kívül a földeken osztozniuk.³⁸

3. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak népsűrűségének alakulása járásonként

Terület	1785	1828	1851
<i>Baranya</i>	49,39	63,09	68,49
Hegyháti	39,11	44,32	44,81
Mohácsi	124,13	168,31	127,03
Pécsi	36,29	70,46	81,01
<i>Somogy</i>	35,39	41,52	51,15
Igali	39,01	40,92	49,81
Kaposi	44,85	49,51	61,49
Szigeti	28,61	39,46	49,06
Tolna	57,15	75,89	68,22
<i>Dombóvári</i>	34,20	45,41	48,45
Dunaföldvári	27,85	48,61	50,50
Központi	43,28	75,17	73,28
Simontornyai	49,12	68,10	67,43
Völgységi	78,47	95,81	74,75
Végösszeg	49,35	63,47	64,94

Forrás: II. JÓZSEF népszámlálása; NAGY 1828.,³⁹ FÉNYES 1851.

A népsűrűség értékei a demográfiai nyomás mértékéről informálnak. A józsefi népszámlálás eredményeivel egybevetve látható, hogy a 19. század közepére a népsűrűség szinte minden vizsgált járásban emelkedett. A növekedés mértéke a pécsi járásba tartozó Romonyán volt a legmagasabb, tekintve, hogy a település népessége megduplázódott (a józsefi népszámlálás 258 főt számlált, míg 1828-ban már 501, Fényes szerint pedig már 576 lakos élt itt). A megye másik két, dohánytermelő faluval bíró járásában a változás szinte jelentéktelen. Somogy vármegyében, ahol az átlagos nép-

38 „Birják Bene, Fonyó, Eperjesy, Horváth, Noszlópy, Szvastics, Szalay, Szép és Zichy nemes családok.” Kéty. In FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben, körülményesen leiratik.* Pest 1851. Online hozzáférés: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ValyiFenyos-orszagleirasok-81A15/fenyos-elek-magyarorszag-geographiai-szotara-84F88/> (utolsó letöltés: 2023. június 30.).

39 NAGY, Ludovicus: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Incltyi Regni Hungariae ... I.* Buda 1828.

sűrűség-növekedés a másik dél-dunántúli vármegyével szinte azonos, a növekedés mértéke kiegyenlített. Legkevésbé nőtt a népsűrűség az igali és a tolnai, legjobban pedig a szigeti járásban. Tolna példája, ami maga is dohányforgalmi központ volt, a baranyai értékekkel összevetve, arra enged következtetni, hogy a jelesebb, fontosabb dohánytermesztő vidékeken nem létezett olyan fokú demográfiai nyomás, amely a dohánytermesztés fokozása irányába kényszerítette volna a helyi lakosokat. De még inkább ezt mutatja Tolna vármegye járásainak számadata. A fenti térképen kirajzolódó simontornyai és völgyeségi járás, mint a dohánytermesztés fő terepe, jóval mérsékeltbb növekedést mutat, mintsem az a szakirodalom alapján várható lett volna. Sőt, az 1785. és 1851. évi adatok összevetése a völgyeségi járásban a népsűrűség csökkenését mutatja. Mindez az 1828. évi értékekkel egybevetve magyarázatot kíván, hiszen az ot-tani növekedés esetenként nemcsak nem logikus, de magyarázhatatlan is. A mohácsi, részben a tolnai és különösen a völgyeségi járás esetében adathibára gyanakodhatunk.⁴⁰ Bár Takács Lajos hosszan ecsetelte, hogy az elszegényedő, ám szabadon idővel rendelkező és a feudális kötöttségekkel csak részben terhelt, egyre növekvő zsellérek – mint „a legmozgékonyabb elem” – számára a dohánytermesztés egy vállalható egzisztenciális kiútnak bizonyult,⁴¹ mégis az látható a dél-dunántúli példákban, hogy ott, ahol a dohánytermesztés a leginkább fejlett, szervezett volt, a vizsgált időszakra nem érvényesül ez a megállapítás. Éppen ellenkezőleg, ahol a népesség növekedése nem vált nyomasztóvá, ott beszélhetünk az intenzívebb munkát igénylő növénytermesztés kibontakozásáról. Vagyis ahol a demográfiai változás nem járt a létfenntartás elemi szintű kényszerével, úgy tűnik, ott volt nagyobb a lehetőség az igényes, tanuló, hozzáértést igénylő növényvel való kiterjedtebb mértékű foglalkozásra.

Jobbágyok és zsellérek

Közelebb kerülve immár a termelőkhöz, mielőtt a kulturális faktorok elemzésére térnék rá, érdemes a társadalmi rétegződés kérdését is körüljárunk. Indokolja ezt Takács Lajosnak az a megállapítása is, amely szerint a dohánytermesztés fokozatosan csúszott át a jobbágyok (köztük is a valamelyest jobb sorsú, akár nemesi címmel bíró gazdák) kezéből a feudális kötöttséggel kevésbé terhelt zsellérek kezébe. Ebből a szempontból a kisbirtoküzemi szint elérését a zselléri állapot elősegíthette, amennyiben a zsellért továbbra is egy tágabb értelemben vett, a szőlőtermesztéstől a kisipari munkáig terjedő, heterogén foglalkozásszerkezetű társadalmi státusznak tekintjük. Ez már abból a szempontból is indokolt, mert jobban kiemeli a tény, hogy a szükség ösztönzőerővel bír, amint arra Boserup is felépítette a maga már hivatkozott elméleti konstrukcióját. Takács Lajos a dohánytermesztésnek a jobbágyok kezéből a „szabadabb helyzetű személyek kezébe” való fokozatos átcsúszását a 18. század első felére datálja, míg a zsellérség egyre jelentősebb szerepvállalását e téren a század

40 KOLOH Gábor: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj”. *Az ormánsági egykézés története 1790–1941*. Budapest 2021. 58.

41 SZITA László: *Somogy megyei nemzetiségek településtörténete a XVIII–XIX. században*. Kaposvár 1993. 89. (Somogyi Almanach 52.)

második felére teszi.⁴² Takács különben magától értetődően kezeli a zsellérség dohánytermesztésre való átállását, mert azt egyértelműen egy, a jobbágyoktól elkülönült rétegnek látatja, miközben azok a térben szoros szimbiózisban élők, egymással nem pusztán kapcsolatban, de közeli rokoni kötelékben álltak. A zsellérség így többek számára átmeneti állapot, míg nyilván a többség esetén a megélhetését diverz, ám nem feltétlen sokkal kedvezőtlenebb módon biztosítani kénytelen helyzet volt. A fenti táblázat számai árnyalják Takács megállapításait. A Heves vármegyei Verpelét példájával kíván ugyanis nyomatékot adni érvelésének, mely szerint a zsellérek a létszámuk aránytalanul nagy növekedése – amit jelentős részben a földesúri erőszakos földfoglalás, majd az ezekre történő újabb telepítés fokozott – miatt kényszerültek rá a dohánytermesztésre. „Ennek eredményeképpen a verpeléti zsellérség óriási mértékben megszaporodott: 1771-től 1848-ig a számuk 21-ről 395-re, tehát majdnévenkilencszeresére emelkedett.”⁴³ A Sztárayak, a gróf Eszterházyak és számos köznemes kezén levő Verpelét első osztályú földjével és – ahogy Fényes írta – „felette becses és kapós” dohányával nem feltétlenül a legjobb példa, mert bár jelentős számban nőtt a zsellérek száma, 1851-ben mintegy 139 zsidó lakta, akiket szintén a zsellérek közé soroltak.

4. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak társadalmának státusza 1767-ben és 1828-ban

Vármegye/járás	Jobbágy		Zsellér		Összesen	
	1767	1828	1767	1828	1767	1828
<i>Baranya</i>	1120	1130	231	810	1351	1940
Hegyháti	730	668	152	550	882	1218
Mohácsi	359	389	79	254	438	643
Pécsi	31	73	0	6	31	79
<i>Somogy</i>	491	746	91	390	582	1136
Igali	190	252	42	154	232	406
Kaposi	60	82	28	60	88	142
Szigeti	241	412	21	176	262	588
<i>Tolna</i>	2033	2594	1210	2832	3243	5426
Dombóvári	94	203	135	102	229	305
Dunaföldvári	216	323	35	355	251	678
Központi	50	184	89	119	139	303
Simontornyai	993	1068	580	1594	1573	2662
Völgységi	680	816	371	662	1051	1478
Végösszeg	3644	4470	1532	4032	5176	8502

Forrás: Hungaricana; Regnicolaris conscriptio 1828.

42 Megállapítása szerint: „A zsellérek jelentősége oly módon is nőtt, hogy e fenti szabadabb rétegeket a földesurak zselléri sorba kényszerítették, amint pl. az Esterházyak is 18 napos robotos zselléreknek kívánták tekinteni a kapuvári hajdúkat; másrészt pedig újabb helységekből is a dohánytermesztésre adta magát a mértéken felül megszaporodó zsellérség.” – TAKÁCS 1964. 19.

43 TAKÁCS 1964. 20.

Ha a fenti táblázatra nézünk, a dohánytermesztő falvak esetében bár kétségtelen a zselléresedés folyamata, összességében messze nem radikális mértékű. Ezekben a járásokban a dohánytermesztő falvak jobbágysága átlagosan alig növekedett, amiben a legtöbb helyen a föld egyben tartására való törekvés tükröződik, de a jobbágyság növekedése is átlagosan háromszoros, négyszeres, ami viszont erős eltéréseket takar. A dombóvári járáshoz tartozó Pincehelyen a zsellérek száma csökkent, miközben a jobbágyoké kétszeresére emelkedett (a dombóvári járás értékei alatt csak ez a település értendő). Meglepő ez a sokat kárhozott Esterházyak uradalmában, ahol a fekete, jó búzatermő földet az örökléskor inkább a földet megosztó magyarok lakták, és az uradalom törekvése is nemesített birkák tenyésztésére koncentráltott.⁴⁴ Látható viszont az is, hogy a dunaföldvári járásban a zsellérek aránya tízszeresére növekedett, ami így a jobbágyok és zsellérek közel azonos számát eredményezte. Itt (is) azonban pusztán az arányok változására hagyatkozni megtévesztő, hiszen a földvári járás településein (Faddon és Kajdacson) a zsellérek több mint 40%-át a zsidók adták, és a földvári járás kedvező fekvése miatt a kereskedelmi, piaci tevékenység kitüntetett helyének tekinthető. Ugyancsak ez tükröződik a hegyháti és a mohácsi járásban, ahol a zsidók alkották a zsellérek mintegy negyedét-harmadát, vagyis a dohánytermesztés a zsidó kereskedők számára vonzó tényező lehetett.

A dél-dunántúli dohánytermesztés a kisbirtoküzemi szintre való fejlődés egyik hatékony útja volt a helyi lakosság számára. A munkaigényes kultúrnövény ápolása, gondozása nem járt egész éves elfoglaltsággal, tulajdonképpen jól illeszkedett a földműveléshez is, hiszen „a mezőgazdasági munkacsúcsok idején (aratás, szemnyelés) nem kötött le munkaerőt, ezért a paraszti gazdálkodás szempontjából is vonzónak mutatkozott.”⁴⁵ Épp ezért is problematikus országos szinten a zselléresedés velejárójaként tekinteni a dohánykultúra fejlődésére, de még a dél-dunántúli dohánytermesztő falvak esetén is látni, hogy a társadalmi rétegződés változása nem korrelál a dohánykultúra meglétével. A zsellérek növekvő száma mögött eltérő okok állnak, és a különböző öröklési rendszerek egy-egy településen belüli találkozása tovább komplikálja ezt a folyamatot, különösen, ha az ott élő, eltérő etnikumú népesség egymásra hatásával is számolunk. A tény, hogy a „dohány a kapások között a legtöbb munkával jár, kb. hatszor annyival, mint a kukorica és tizenhét-szer annyival, mint a gabona,”⁴⁶ inkább arra enged következtetni, hogy aki a saját igényeit meghaladó, kereskedelmi célú dohánytermelésre vállalkozott, kellő tőkével rendelkezett ahhoz, hogy ebbe a termelésbe bekapcsolódjon. Ahhoz ugyanis, hogy a megélhetését ezzel egészítse ki, számolnia kellett a lehetséges kockázatokkal is, ami fakadhatott akár a természeti körülményekből, akár a kereskedelmi trendek alakulásából. Utóbbiak érvénye persze a növénytermesztés egészére vonatkoztathatók, de az a mennyiségi és minőségi idő, amit a dohány megkívánt, határozott többletet ad a több lábbon állás gazdasági életszéléletéhez. Itt ugyanis arról van szó, hogy bár például Bonyhád lakói is „termesztének közönségesen búzát, kétszerest, rozsot, kukoriczát, zabot,

44 Pincehely – FÉNYES 1851.

45 SELMECZI KOVÁCS 2001. 454.

46 TAKÁCS 1964. 26.

reptzét, kolompárt, mákot”, de, és ez a fő, „nagyobb mértékbe dohányt.”⁴⁷ Vagyis dohányt leginkább csak nagyobb tételben volt érdemes termelni, mert így vált igazán kifizetődővé. Aligha véletlen, hogy ha már mennyiségi meghatározást ad, Fényes mindig arról ír, hogy *sok dohányt* természetnek, és még az egyetlen kivételnek tűnő, a Királyi Pesti Egyetemhez tartozó Romonya esetén sem a dohány mennyiségével, hanem a termelők számával kapcsolatban írja, hogy „némellyek dohányt is természetnek.”⁴⁸

Németek és magyarok dohánytermesztése

5. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak megoszlása etnikum és felekezet szerint

Etnikum/vallás	Katolikus	Protestáns	Vegyes	Összesen
magyar	2	2	2	6
német	12	9	1	22
vegyes	5	1	2	8
Összesen	19	12	5	36

Forrás: FÉNYES 1851.

Arra vonatkozóan, hogy van-e és milyen mértékű etnokulturális vonatkozása a dohánytermesztésnek, érdemes látnunk a dohánytermesztő falvak megoszlását etnikai és rögtön felekezeti alapon is. Az egyszerű keresztábra értékei szerint az elemzés alá vonható 36 település durván kétharmada (61,11%) kizárólag németek által lakott, és ezt a számot egészítik ki a vegyes etnikumú falvakban lakók, melyek között szinte kizárólag magyar és német településekkel találkozunk. A tisztán magyar lakosú települések az összes dohánytermelő helység hatodrészt adják, így tehát az, hogy dél-dunántúli viszonylatban jellemzően a svábokhoz kötik a dohánytermesztést, ezek alapján is érthető. A felekezeti változónál vegyes felekezetű településnek tekintetem azokat, ahol a katolikusok és protestánsok egyikének aránya elérte a népesség számának legalább a harmadát. Az összes dohánytermesztő település közül a katolikus többség nem meglepő, hiszen a régióban ez a domináns vallás.

6. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak népsűrűsége etnikum és felekezet szerint

Etnikum/vallás	Katolikus	Protestáns	Vegyes	Átlag
magyar	64,73	61,56	50,50	58,93
német	64,14	74,91	105,19	70,41
vegyes	55,49	67,23	45,25	54,4
Összesen	61,92	72,05	59,34	64,94

Forrás: FÉNYES 1851.

47 EGYED [1829] 1986. 58–59.

48 Romonya – FÉNYES 1851.

Ha a 4. táblázat adatai mellett megvizsgáljuk a népsűrűségi értékeket is, azt látjuk, hogy a népsűrűségi értékekben nincs markáns különbség, kivéve a vegyes felekezettű, ám németek lakta Murgát. A 424 fő evangélikust és 216 katolikust, valamint kilenc zsidót számláló, a Jeszenszky család által birtokolt település Fényes országleírásában nem bír az arányt magyarázó sajátossággal, legfeljebb ha azt nem vesszük számításba, hogy Vályi még csak termékeny határáról szólt, dohányművelését, ha volt, említésre méltónak sem találta; de önmagában ez sem mond sokat, hiszen a vizsgált települések számottevő részéről ugyanez elmondható (mármint az, hogy Vályi nem említette meg a dohánytermesztését, Fényes viszont igen).

A mellékletben közölt páros táblázat mutatja a népsűrűség értékeit etnikai és felekezeti megoszlás szerint. A táblázat értékei a térképen látott csomósodási pontokat tükrözik azzal, hogy látható, a simontornyai járás protestáns (evangélikus) és a völgyeségi járás katolikus, tisztán német lakosai tartották azt a kezükben. Előbbi esetén ez Felsőnánát, Szárazdot, Keszőhidegkutat, Kalaznót, Kétyet és Varsádot jelentette, míg a völgyeségi települések közül Apar, Cikó, Mucsi, Tevel (Bonyhád) Varasd és a közösen emlegetett Vejke, de tulajdonképpen Nagyvejke és Kisvejke tartozott ide. A simontornyai járás falvai közül a hatból négy, a völgyeséiek közül hétből öt volt az Apponyiak kezén. Mindentől függetlenül, mintegy a trend mellet a híres pálfai dohányt, amely szintén a simontornyai járásban termelt, egy magyar, zömében református, mellettük katolikusok és evangélikusok alkotta közösség termesztette. Vegyes lakosságú településeknél is inkább a németek voltak, akik dohányt műveltek. Egyed Antal forrásaiból kiténik ugyanis, hogy míg a magyarok inkább gyümölcsstermesztésből, árufuvarozásból, napszámosmunkából, borból és pálinkából éltek, addig a németek „pedig dohány termesztéséből is.”⁴⁹ Ez már csak azért is érdemel külön említést, mert bár Fényes nem szól a váraljai dohánytermesztőkről, de a hangsúly nem is ezen, hanem az együttélés lehetséges hatásán van. Váralja ugyanis a magyarok és németek által közösen lakott település, ahol a magyarok többoldalú, piacra termelő mentalitása mögött feltételezhetjük a német példamutatás hatását is. A szomszédos Mázán, amelyet Vályi is, Fényes is magyar településnek minősített, a helyben élő németek körében dívott inkább a dohánytermesztés, de hogy a hasznot „leginkább a németek” húzták belőle, mégis arra enged következtetni, hogy a művelése nem volt kizárólagosan német gyakorlat.

Kitaibel pedig 1799. évi útja során a németeknek tulajdonítja a dohányművelést. Később ez a megfigyelés is arra ösztönözte, hogy a németek szorgalmát dicsérje.⁵⁰ A korszak egyik meghatározó véleményformálója, a Magyar Kurírt elindító Szacsvey László 1787-ben a németek és magyarok viszonyát tekintve arról számolt be, „hogy ahelyett, hogy követnék a svábokat (sic!) a szorgalom és az ’új módú szántó eszközök’ alkalmazása terén, konzervatívan ragaszkodnak a régihez, sőt elrontják a németek új ekéit, boronáit.”⁵¹ A németek dohánytermesztése tulajdonképpen hasonló célt

49 EGYED [1829] 1986. 240.

50 SOLYMÁR Imre: Gazdaságcentrikus értékrend, gazdasági magatartás. Adalékok a dél-dunántúli németek mentalitástörténetéhez. In *Tanulmányok a nemzetiségtörténet köréből. Baranyai történetírás*. Szerk. SZITA László. Pécs 1992. 366.

51 KÓKAY 1970. 298.

töltött be, mint a magyaroknál a korábbiakban tárgyalt állattenyésztés. A kereskedelmi tevékenységbe való bekapcsolódás ugyanis lehetővé tette, hogy ezzel jussanak készpénzhez, amint arra már egy 1801-ből származó összeírás is felhívta a figyelmet: „Boldogulásukat tulajdonképpen egyetlen terményük, a dohány segíti elő, mert ebből tudnak készpénzt csinálni, életszükségeik előteremtésére. (...) Hanem a legnagyobb szorgossággal a dohányt palántálják és művelik, mert ebből származik készpénzjövödelmük. Ugyanis a többi termény alig fedezi saját házi szükségletüket. A dohányt nem kell elhordaniuk máshová, vásárokra, hanem (békeidőben, amikor szabadon jönnek-mennek a kereskedők) odahaza is jól el tudják azt adni.”⁵²

A sokat eláruló forrás kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a kereskedők számára is releváns volt, hogy a piaci központtól milyen távolságra kellett a terményt felvásárolniuk (ezért is válik indokolttá a piaci körzetekre a későbbiekben visszatérnünk), ám a szárazsi svábokra vonatkozó megjegyzés megerősíti azt a feltevést, hogy a dohányba való befektetéssel a helyiek komoly kockázatot is vállaltak. Ha ugyanis a többi termény alig fedezi saját házi szükségleteiket, akkor jó lenne látni, hogy az *alig* pontosan mit takar, és a *házi szükségletek* alatt konkrétan mit értett a forrás szerzője. Arról azonban beszámol, hogy a termény utáni kilenced 1300 font volt. 13 ezer fonttal számítva tehát a településen mintegy 65 mázsa dohány termett.

Arra vonatkozóan, hogy a németek pontosan mire is költötték a dohányeladásból szerzett pénzt, még az Egyed Antalnak megküldött tájékoztatók informálnak a leginkább részletesen, pedig magukban rejtik a kérdés megformulázásában rejlő hibát. Egyed 22 kérdéséből az ötödik úgy hangzott, hogy „A szántás vetésen kívül - miből szerzik bé szükségeseiket, talán kereskedés, csinalmányok? szőlőmivelés - marhatartás, dohány termesztés - fuvarozás által?” A válaszok pedig 33 dohánytermesztéssel foglalkozó település közül 25 esetben rendre úgy hangoznak, hogy a szükségüket (többek közt, esetenként pedig csak) dohánytermesztéssel szerzik be. Hogy a szükség tehát pontosan mit takar, nyilván már nem kerül kifejtésre, így a fennmaradó nyolc válaszból vonhatunk le némi, arányait tekintve némileg bizonytalan következtetést. Ezek többségében, hét válaszban a szükség egyértelműen az élelmiszer beszerzését jelenti. De vajon a mindennapi kenyérüket? „A szántás-vetésen kívül esztendei élelmeket szerzik a dohány termesztésből és a hajó húzás fuvarozásból.” (Fadd); „A szántóvetésen kívül szőlő mívelés és különösen dohány termesztéssel szerzik élelmeket.” (Kalaznó) És különösen Kéty esetében: „A szántás-vetésen kívül a szőlő mívelést is virágzó ágban üzik, a dohány termesztést is, különösen midőn rendes és illendő eladása volt, igen követték, és élelmek beszerzésére maidtsak nem legelső Kútfő volt.”⁵³ Nem tűnik életszerűnek viszont, hogy a mindennapi kenyérüket pénzért vásárolták volna, még ha Kajdacsról az a válasz is érkezett, hogy „Kenyereket békeresik az aratás, kapálás, kaszálás, szőlő művelés és dohány termesztés által.”⁵⁴ Elképzelhető, hogy mint a kenyérkereső szavunk is, nem kizárólag kenyér

52 HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 168. - No. 039 / e. *A pécsi püspökség javai Baranya és Tolna megyékben*. 1801. november 15.

53 EGYED [1829] 1986. 114., 117., 124.

54 EGYED [1829] 1986. 114.

vagy a kenyérré való megkeresését jelenti, hanem tartós fogyasztási cikkekét, amelyeket nem vagy nem mindenki tudott előállítani. A többlethaszon megszerzéséről szól a győrei és mázai beszámoló. Előbbi szerint „A szántás-vetésen kívül, melyei magokat táplálják, és a szükséges ruházatra ’s adóra ellátják, szolgál nekik a dohánytermesztés, melyből több hasznot vesznek, mint a gabona termesztésből.” (Györe), illetve „A szántás-vetésen kívül, melyei magoknak mind ruházati, mind élelembéli, mind pedig adói szükségeket megszerzik, hasznát vesznek a dohánytermesztésből, leginkább a ’németek.” (Máza)⁵⁵ A pénzt leginkább az eszközeik fejlesztésére, gyarapítására, gyermekeik szakmára tanítására, jószágvásárlásra, tehát alapvetően befektetésre fordító németek esetén az élelemszerzésre vonatkozó válaszok lehetnek inkább a kivételek, és a szükségletek beszerzése egy tágabb értelmezési lehetőséget enged meg. Az élelem beszerzéséért való termesztés is összetett értelmezésre ad lehetőséget, hiszen egyáltalán nem biztos, hogy a dohányért kapott pénz élelemre fordítása közvetlenül valósult meg. A kiterjedt családi munkaszervezésben ez a kereseti forma biztosíthatta az egyén és családja számára a megélhetést azzal, hogy a közös bevételekhez maga így járult hozzá. Ez persze feltételezi a nagycsaládi együttélést, ami azonban sem az 1828. évi adóösszeírás együttélő testvérekre vonatkozó mintavételes adatai, sem a mágócsi uradalom példája alapján nem igazolható.

Zsidók

A zsidó népesség megélhetését nagyjából a vizsgált korszakban az árendálási jogok bérlése, illetve a kereskedelmi tevékenység gyakorlása biztosította. Utóbbi miatt a zsidó népesség számára a legvonzóbb célpontok a jelentősebb piaccal rendelkező városok voltak, de a letelepülési korlátozások miatt 1840-ig ez a törekvésük jórészt a mezővárosokra irányulhatott. Vizsgálatom szempontjából, ahogy azt néhány sorral feljebb is említettem, fontos kérdés, hogy hol, milyen számban éltek a kereskedelmi és benne dohánykereskedelmi forgalmat elősegítő zsidók, és lakóhelyük vonzáskörzete mely településekre terjedt ki. A dohánytermesztő vidékeket tekintve Baranya vármegyében Mágocs, Mohács és Pécsvárad volt mezőváros, míg Somogyban Igal, Kaposvár és Szigetvár mellett Mozsgó és Nágocs is. Tolna vármegyében a völgyégi Bonyhád mellett Dombóvár, Dunaföldvár, Hőgyész, Pincehely, Simontornya és Tolna is vagy maga is mint dohánytermesztő, vagy ahhoz közeli piac egyben mezőváros működött. A megyei dohánytermesztés kiterjedésében viszont nem a vármegye vagy a járások határa biztosított szorosabb szervező erőt, hanem számos esetben az uradalmak jelentették ezeket a termelésszervező organizmusokat. Ezt példázza a Czinderyek kiterjedt dohánytermesztő tevékenysége.⁵⁶

55 EGYED [1829] 1986. 92–94.

56 „A Somogy megyei dohánytermelés központja Szulok volt, de a környéken a szulki dohányt számos településen, így például Hárságyon, Rinyaszentkirályon, Mikén, Tapazdon, valamint két Czindery-faluban, Németladon és Németújfaluban is termelték. Ez a dohány képezte alapanyagát a szigetvári szivargyárának. A dohány nagy részét – az országos szokásoknak megfelelően - nem a majorságban, hanem a paraszti gazdaságokban termelték, amit aztán a földesúr felvásárolt.” – KAPOSI Zoltán: A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In *A tudomány és az oktatás von-*

7. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvakban élő zsidók száma

Vármegye/járás	1840	1851
<i>Baranya</i>	193	241
Hegyháti	86	153
Mohácsi	99	88
Pécsi	8	0
<i>Somogy</i>	57	74
Igali	8	15
Kaposi	15	20
Szigeti	34	39
<i>Tolna</i>	850	877
Dombóvári	169	0
Dunaföldvári	125	146
Központi	4	0
Simontornyai	346	537
Völgységi	206	194
Végösszeg	1100	1192

Forrás: A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). Szerk. KEPECS József. Budapest 1991.; FÉNYES 1851.

A fenti táblázat értékei az elvártakat igazolják. A zsidó népesség számára a simontornyai és a völgységi, Baranya vármegyében pedig a hegyháti járás, vagyis a jelesebb, a dohánytermesztési tengelyt alkotó, nagyobb számban koncentrálnó falvak nagyobb vonzerővel bírtak. És nemcsak, hogy ezekben a járásokban vannak jelen nagyobb számban, de a lélekszámuk is itt gyarapodott a leginkább ütemesen. Nyilván Fényes adatai továbbra is inkább tájékoztató jellegűek, másrészt a nagyobb lélekszámú helyeken a születések száma is magasabb, ám olyan mértékű változás, mint amit a hegyháti és a simontornyai járás mutat, a régióban vándorló zsidóság beköltözését is sejteti. A völgységi járásban megfigyelhető csökkenés Kisvejke és Nagyvejke, illetve Závod értékeinek apadását jelöli. A simontornyai járásban a legnagyobb zsidó lakosság Gyönkön élt, 1840-ben a település lakosságának 9,8%-át, 1851-ben 16,2%-át tették ki. Fényes leírásában: „Gyönk, német-magyar falu, Tolna vmegyében, 66 kath., 1173 ágostai, 986 ref., 430 zsidó lak., ágostai és ref. anyateplommal. Utcái, valamint házai csinosak. Van egy jó karban levő ref. gymnasiuma, mely Hajos uraság vég hagyománya következtében igen nevezetes alapítványt nyert. A gyönki lakosok földjeiket szorgalmasan művelik, sok dohányt termesztnek, és számos olajmalmaikban sutolt olajjal nem megvetendő kereskedést üznek. F. u. a Magyar-Kossa és Visolyi nemzetségek. Ut. p. Nagy-Dorog.”⁵⁷

zásában. Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére. Szerk. Kaposi Zoltán – Lendvai Tamás – Oroszi Sándor. Pécs 2012. 62–63.

57 Gyönk – FÉNYES 1851.

A dohánynal és az olajjal való hathatós kereskedelmet, úgy tűnik, maguk a helyi zsidók segíthették elő.⁵⁸ Sajnálatos, hogy Egyed gyűjtéséből a gyönki válasz nem maradt fenn,⁵⁹ annak ismeretében ugyanis a zsidókra vonatkozó kérdés külön informatív lett volna, viszont az, hogy a település egyszerre volt kulturális és kereskedelmi központ, vonzóvá tehetette a várost, míg a dohánytermesztésben jeleskedő Apponyi-uradalom falvai a kereskedelmi hatókörön belül helyezkedtek el.

Helyzetüket azonban meglehetősen nehezítette a helyben is érvényesülő negatív megítélésük. Kitaibel a dél-dunántúli, konkrétan a Simontornya környéki magyarok gazdálkodásának pénzügyi eredménytelenségére vonatkozóan a robot mellett a zsidó felvásárlóknak nyomott áron történő értékesítést is felemlíti.⁶⁰ A zsidókkal szembeni averzió különben jól megragadható a forrásokban, mert Egyednél is a *csalfa* a helyi zsidók többször előforduló jelzője úgy a kalaznói Vertzelia János helyi jegyző vála-szaiban, mint a kétyi Lömlé Henrik jegyző feleleteiben. Mindkettő kifejezetten a do-hánytermesztés megakadását rója fel a kereskedőknek, arra hivatkozással, hogy a zsidó felvásárlók jóval ár alatt vették meg tőlük a dohányt, mint amennyivel túladtak azon.⁶¹ A dohánytermesztés megakadása pedig a helyi életkörülmények romlását, a természetők elszegényedését vonta maga után. Bár Fényes adatai szerint 1851-ben még mindig foglalkoztak dohánytermesztéssel mindkét falu lakosai, ami azért is va-lószínűsíthető, mert az 1836. évi leírásával összevetve a szövegszerű változások mellett érdemi, tartalmi eltérés is mutatkozik (és nemcsak a lakosok számában, vele felekezeti megoszlásában, de a megélhetési forrásaikban is).⁶² A helyi dohánykeres-kedelmi hálózatban a zsidók közvetítő szerepét tükrözi az a kisebb volumenű keres-kedelmi háború (nevezzük talán csak faddi csatának), amelyben a pályája korai sza-kaszában, még konvertálása előtt álló Ullmann Mózes (később Móric)⁶³ a császári és királyi dohányabaldo részére 1822-ben a dohányt ezen a vidéken is felvásároltatta. Egy pesti konkurens felvásárló fellépése viszont az árak felhajtását eredményezte,

58 SZILI 1988. 121.

59 CSERNA–KACZIÁN 1986. 281.

60 „A gyapjúból azért nem pénzelhetnek, mert a másutt szokásos 200 forintos ár helyett 80 forintért kénytelenek eladni a zsidóknak.” – idézi SOLYMÁR 1992. 366.

61 „A dohány mivelést pedig legfőképpen üzték addig, még fáratságokhoz alkalmaztatott ára és illendő által vétel volt, de miolta tsalfa zsidókra bizza, igen megszűnt ezen productumhoz kívántatóintust-riájók, s következőképpen szemlátomást elszegényednek.” – Kalaznó. EGYED [1829] 1986. 117–118. „Termesztenek minden félét u. m. búzát, rozsot, zabot, kukoritzát, krumplit, bort, kendért, és a do-hány termesztésre fordították legnagyobb szorgulmokat, de miultál fogva a contrahenstetése sze-rént árát határozza, és az által vételt tsalfa zsidóiba bizza, Igen megszűnt ezen produotomhoz kíván-tatószorgalmok. Így következőképpen naprul-napra szegényebb leszén a nép.” – Kéty. EGYED [1829] 1986. 124–125.

62 Kalaznó esetében 1851-ben például már nem említi, hogy termékeny földjein a búza és dohány mel-lett burgonyát termelnének, hanem növénykultúrájából már csak a dohány és a szőlőhegy említésé-vel a szőlőtermesztés szerepel. Kéty lakosainál viszont 1836-hoz képest már érdemesnek tartotta hangsúlyozni a gabonatermelést is a dohány mellett, ami implicite a termelési arányok változását is magában foglalhatta. – FÉNYES Elek: *Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben 1.* Pest 1836. 318.; FÉNYES 1851.

63 Életrajza elérhető az Österreichisches Biographisches Lexikonban. DOI:10.1553/0x00341df2 (utol-só letöltés: 2023. június 30.)

mígnem a megduplázódott ár már egyikük számára sem volt kedvező. Megegyezéseket követően „az üzletkötést elősegítő szegény faddi zsidók pedig futhattak a pénzük után, pereskedhettek évekig a nekik ígért pénzért, (...)”⁶⁴ A hasonló eseteket megelőzendő 1836-tól (ismét) osztrák jövedéki tisztviselők végezték a felvásárlást Tolnában, majd pedig 1844-ben kerül felállításra a rendszeres beváltó bizottság.⁶⁵

TERMESZTÉS ÉS ÉRTÉKESÍTÉS

A föld minősége

A következő oldalakon előbb a föld minőségét, majd a dohány mellett termesztett más növényfajtákat, végül a piaci lehetőségeket és távolságokat vizsgálom meg. A földhasználat szempontjából a dohány termőterületei elsősorban a nyomáson kívüli földek lehettek, különösen, ha az adott területen állattenyésztés is folyt. Nagyobb léptékű, üzemi szintű növénytermelés esetén azonban, olyan helyeken, ahol az állattenyésztés nem volt releváns, vagy nem terjedt túl a beltelek határán, a kültereki földek dohánytermesztés alá vonása kivitelezhető megoldásnak bizonyult. Takács kutatásai rámutattak, hogy erre a Tolna megyei dohánytermesztő települések kifejezetten ideálisnak mutatkoztak, hiszen a már különben is intenzív földművelés, valamint az istállózó állattartás kedvezett ennek a megoldásnak. A telki és telken kívüli állomány együttes használata pedig lehetővé tette, hogy a falvak ne pusztán egy monokulturális gazdálkodásra alapozzák a megélhetésüket, hanem a termelt növények számát bővítsék. A tény, hogy mind a korabeli urbáriumok, mind az Egyed által begyűjtött válaszok rendre a dohány után adott terménykilencedről, esetenként tizedről számoltak be, a telki állományon való, tehát nagyobb volumenű termesztésről tanúskodnak, amit kiegészíthetett a dézsmamentes kerti állományon való, jobban inkább saját célra történő termesztés. A nyomásos gazdálkodású helyeken a dohányültetés az ugarba történt, ahogy például Faddon is, ahol „a határ nyugati, délnyugati ’folyó’, azaz futóhomokos része kínálta magát és lehetőséget adott a terjeszkedésre.”⁶⁶ Fadd, ez a Duna melletti, közel négyezres lakosú magyar település különben Egyed gyűjtésében, a magyarokra vonatkozó sztereotípiát megerősítve, dohánytermesztéséből befolyó jövedelmét élelemre költötte, de a leírásból egyértelmű, hogy nem az alapvető megélhetés biztosítása volt a cél, hanem a jobb ételekhez való hozzájutás.⁶⁷ A nyomások számát illetően a dohánytermesztés kialakulása nem feltétlen gyorsította a kettőről háromra való áttérést, hiszen míg a Somogy megyei Miklósi

64 VADAS Ferenc: Faddi dohány. In *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 12.* Szerk. VADAS Ferenc. Szekszárd 1984. 272.

65 VADAS 1984. 272.

66 VADAS 1984. 270.

67 „A szántás-vetésen kívül esztendei élelmeket szerzik a dohány termesztésből és a hajó húzás fuvarozásból. (...) A lakosoknak közönséges eledelek a tészta étel, hizlalt sertvés hús. És nyáron által a midőn napszám jók által, vagy a dohányból pénz szerezhetnek, legkedvesebb étkek a marha hús.” EGYED [1829] 1986. 74–77.

határában már a háromnyomásos gazdálkodás dívott, addig a tőle félórányira fekvő, szomszédos Nágocson még csak a kétnyomásos gazdálkodás volt gyakorlatban.⁶⁸

A termőföldek minőségéről Vályi kevésbé, Fényes sokkal részletesebben informál (bár a vizsgált települések mintegy harmadának földjéről ő sem közöl adatot). Ennek alapján állítottam össze a földek minőségét bemutató alábbi táblázatot, amely járási összesítésben mutatja a kvalitásbeli különbségeket.

8. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak megoszlása földjük minősége szerint

Vármegye/járás	Település	Földminőség átlaga
<i>Baranya</i>	6	2,50
Hegyháti	4	1,50
Mohácsi	1	5,00
Pécsi	1	4,00
<i>Somogy</i>	6	1,67
Igali	3	2,00
Kaposi	0	0,00
Szigeti	3	1,33
<i>Tolna</i>	10	4,30
Dombóvári	1	5,00
Dunaföldvári	1	5,00
Központi	0	0,00
Simontornyai	4	5,00
Völgységi	4	3,25
Végösszeg	22	3,09

Forrás: FÉNYES 1851.

A táblázat értékei a földek minőségét aszerint rangsorolják, hogy Fényes milyen jelzővel látta el őket. Így az agyagos föld a leggyengébb minőségű (1), amit a homokos talaj követ (2). A közepes (3) és jó (4) földeknél pedig a termékeny (5) talajba volt a leginkább kedvező vetni. A táblázat értékei alapján megállapítható, hogy a föld minősége és a dohánytermesztés kiterjedtsége bár alapvetően korrelál, a lokális különbségek feltűnően ellentmondhatnak az átlagos értékeknek. A sorrendben gyengeföldű Somogy vármegyét a dohánykereskedelemben jobban teljesítő Baranya, végül Tolna vármegye követi. De Baranya vármegyében a három vizsgált járás közül a hegyháti földje volt a legrosszabb, vagyis az átlagot azok a járások húzták fel, ahol máskülönben a dohánytermesztés térben nem volt olyan kiterjedt. De ha megnézzük, a mágocsi föld sem volt igazán termékeny, hiszen „Földe inkább homokos, jó rozstot, és sok dohányt terem.”⁶⁹ – írta róla Fényes. Különböztet a meghatározás nehézségét húzza alá, hogy Vályi szerint „itten virginiai dohányt termesztének, a’ Tsászár’ számára, határja jó, javai jelesek.”⁷⁰ de a szövegkontextusból és a követke-

68 Miklósi, Nágocs – VÁLYI: *Magyar Országának leírása*. Buda 1796–1799.

69 Mágocs – FÉNYES 1851.

70 Mágocs – VÁLYI 1796–1799.

zetes minősítés hiányából inkább arra lehet következtetni, hogy a termelt javak számára volt jó vagy mondhatni talán, hogy *arra* volt elég jó ez a föld, nem pedig általános értelemben volt olyan. Agyagos földön is sok dohány teremhetett, még ha minősége hagyott is kívánnivalót maga után (így a baranyai Mekényesen vagy a somogyi Nágocson). A Tolna vármegyében fekvő dohánytermesztő falvak egyikét sem minősítette Fényes agyagosnak, míg a még mindig gyengébb homokos talajúnak is egyedül csak Mucsit említi, távirati stílusban (Homokos határ. Dohány termesztés.)⁷¹ Meg is jegyzi Mucsi jegyzője az Egyed Antalnak küldött jelentésében, hogy a szántásvetés mellett a szőlőművelés dominált a falu megélhetésében, és bár dohányt is termesztettek, „de nem oly gazdagon.”⁷² Feltételezhetően itt nem pusztán arról van szó, hogy keveset termesztettek, vagy nem olyan kiterjedt mértékben foglalkoztak vele, mint a szőlővel, de az is érthető alatta, hogy nem olyan sokat, mint a környező falvakban. Termékeny talajú volt viszont a híres dohánytermőként emlegetett Hidas, és nemcsak a vármegyében, de még Somogyban sem volt található ilyen magas minőségű termőfölddel bíró település – nyilván a Fényesre építő kategóriarendszer szerint. A dombóvári járásból már említett Pincehely, a földváriból Fadd, a völgyéségből Apar büszkélkedhetett termékeny földdel, míg a simontornyai járásba tartozó tizenkét dohánytermesztő település közül négynek volt a legjobb minőségű földje, a többire pedig egyszerűen nem tett megjegyzést az országleíró statisztikus. A simontornyai esetben láthatóan a termékeny földek bőven ontották a vélhetően minőségében is jobb dohányt, de a valamivel gyengébb völgyéségi tájon is kiterjedt dohánytermesztést lehetett megvalósítani. A fentiek tehát jól mutatják, hogy a dohánytermesztéssel foglalkozó helyiek számára, amennyiben földjük engedte, nem pusztán sok, de mennyiségileg is jó dohány termesztésére volt érdemes törekedni. Ahol azonban erre nem volt mód, még mindig inkább megérte sok, ám kevésbé olyan jó dohányt termelni, hiszen a korszakban a kereslet magas volt rá és folyamatos.

A termesztett növények

A beltelkin kívüli növénytermesztés, az ugarvetésbe vetett növények száma, sokfélesége is informál arról, hogy egy-egy település, illetve járás dohánytermesztése mennyiben volt fő foglalkozási ága a helyieknek. Egyrészt ugyanis a kevesebb növényfajta jelenléte fokozott specifikálódásról árulkodik, másrészt viszont a több kápnövény inkább a saját igények kielégítését tükrözheti, vagy épp, hogy a vegyes etnikumú településeken arra engedhet következtetni, hogy míg egyik népcsoport (általában tehát a német) a dohánytermesztéssel foglalkozott, addig a másik (zömében a magyar) például kukoricával. Ugyanakkor a németek is foglalkozhattak egyszerre több, rendelkezésükre álló földön, többféle növény termesztésével. Erre vonatkozóan Takács Lajos idéz egy 1821-es Tolna vármegyei, németek lakta falvakra vonatkozó összeírást, amely szerint: „Závodai, Kiss-Vejkei és Lengyeli Helységek Lakos-

71 Mucsi – FÉNYES 1851.

72 Mucsi – EGYED [1829] 1986. 177.

sai által a Dohány Termesztés igen tsekélyen gyakoroltatik, olyannyira hogy tsak néhány Lakossainkat lehet számlálni három legföllebb négy mázsáig, mivel azok hold szám szerént vett földeket fel nem válnak, hanem némelyek Rét végekbe, némelyek szállási kertye- ikbe, némelyek pedig egy kis sarok Ugar földbe Termesztik...⁷³

A következő táblázatban ugyancsak Fényesre támaszkodva gyűjtöttem össze, hogy az egyes falvakban összesen (tehát a dohányt is beleértve) hányféle növényt termesztettek, és az eredményt járási bontásban, átlagolva adom meg.

9. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvakban termesztett növényfajták átlaga járási bontásban

Vármegye/járás	Települések száma	Növényfajták átlaga
<i>Baranya</i>	11	2,55
Hegyháti	7	2,43
Mohácsi	3	2,33
Pécsi	1	4,00
<i>Somogy</i>	14	3,64
Igali	6	3,67
Kaposi	2	5,50
Szigeti	6	3,00
<i>Tolna</i>	26	2,19
Dombóvári	1	3,00
Dunaföldvári	2	2,50
Központi	1	2,00
Simontornyai	13	2,15
Völgységi	9	2,11
Végösszeg	39	2,66

Forrás: FÉNYES 1851.

A növényfajták átlagos számát tekintve a korábbiakkal harmonizáló következtetés fogalmazható meg, elsősorban ott, ahol több település is foglalkozott dohánytermesztéssel egy járáson belül. A dohánytermesztésben jeleskedő simontornyai és völgységi zömmel kétféle növényre korlátozódó termelés nagyon erős szakosodásra utal, ami meg is nyilvánult már a fentiekben. A kétféle növénytermesztéssel foglalkozó településeknél a dohány mellett egyetlen kivétellel a szőlőtermesztés jelenik meg, mindkettő elsősorban eladásra. Az egyetlen kivétel pedig Mőzs, ahol a dohánytermesztés mellett a szőlőtermesztés helyett a selyembogár tenyésztése dívott (ami persze nem növény, de jobbágyi állattenyésztésnek is unikális, erre hivatkozással enyhíttek tehát némileg a keretekben). A kettős növénykultúrára berendezkedett 18 falu közül kettő az, ahol a szőlőtermesztés helyett egy másik növénykultúra egészítette ki a dohányt (Patosfa, Gyöng). Az ennél többfajta növényt termesztő falvak között megtaláljuk a burgonyát (öt falu, köztük a hegyháti Apar és a völgységi Szárász), a rozsot

(hét falu, köztük a szigeti Szulok vagy a hegyháti Mágocs), a kukoricát (két falu, Mocsolád és Romonya), a repcét (a simontornyai Diósberény és Varsád, de előbbinél még a máktermesztés is említésre került) vagy a hajdinát, amit Hidason és Mocsoládon termesztettek. Szárással feljebb már példálóztam: az esete azért is tanulságos, mert bár 1801-ben még elég erős a dohánytermesztésre való koncentrációjuk, a század közepére már egyike azon négy falunak, ahol (legalább) négyfajta növényt neveltek, rozsot, répát, burgonyát, szőlőt és persze dohányt.⁷⁴ Egyetlen baranyai település különben, ami ilyen sokféle növényvel foglalkozott, és ez szintén alapot ad a gyanakvásra, már ami az időközbeni erőteljesebb váltást illeti. A többi három, (legalább) ötféle növényt is termesztő település közös vonása, hogy somogyiak, eltérő járásokból, eltérő földesurak alatt és eltérő etnikummal (úgy értve, hogy Mocsolád magyar, Boldogasszonyfa német, Nágocs pedig magyar-német település volt). A növények száma és a földminőség összefüggéseit vizsgálva az is megállapítható, hogy a két változó között némi fordított arányosság figyelhető meg. E szerint ugyanis a dohány bár a gyengébb, agyagos, homokos földben is megtermett, az arra való specifikáció mégis sokkal inkább azokon a vidékeken érte meg, ahol a föld is termékenyebb volt hozzá.

Piaci távolságok, szállítás

A terményeknek a piacokra való eljuttatásának kérdését a korábbiakban több ponton érintettem. Most, zárásként, célszerű, hogy a piacok távolságát éppúgy megvizsgáljam, mint azt, hogy melyik nagyobb piac vonzáskörzetébe estek az egyes települések. Az elemzés e részéhez Vályi és Fényes vonatkozó eseti feljegyzései helyett az 1828-as regnikoláris összeírás adataira támaszkodtam. A forrás jó alapot nyújt annak feltárásához, hogy helyben melyek voltak a meghatározó fontosabb piaci központok, vagy fordítva, az egyes települések mely központhoz vagy akár központokhoz tartoztak. Az alábbi táblázat a dohánytermesztő falvak piaci központjuktól való távolságát mutatja, járási bontásban.

10. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak átlagok távolsága a piaci központ(ok)tól

Terület	Települések száma	Átlagtáv (km)
<i>Baranya</i>	8	36,55
Hegyháti	5	41,74
Mohácsi	2	37,05
Pécsi	1	9,60
<i>Somogy</i>	9	68,88
Igali	3	84,27
Kaposi	1	79,30
Szigeti	5	57,56

Terület	Települések száma	Átlagtáv (km)
<i>Tolna</i>	37	43,61
Dombóvári	2	59,00
Dunaföldvári	2	26,05
Központi	1	48,60
Simontornyai	15	49,91
Völgységi	17	38,01
Végösszeg	54	46,77

Forrás: 1828. évi adóösszeírás

A somogyi dohánytermesztő falvak számottevő távolsága a piaci központoktól a korábbi megállapításokat, benne a térkép által is mutatott komplikációt igazolja. Az igali járás falvainak (Miklósi, Nágocs, Zics) piaca a Balatontól északra fekvő Veszprém volt, a kaposi járáshoz tartozó Mocsoládnak Nagykanizsa, míg a szigeti járás falvainak részben szintén Kanizsa, részben Pécs. A somogyi dohánytermesztő falvak tehát nem voltak ideális terepei a felvásárlóknak, részint mert messze voltak, részint pedig mert leginkább szárazföldön keresztül lehetett őket megközelíteni és onnan a terményt elszállítani. Csorba József 1857-ben kiadott vármegye-ismertetője is érzékelte a problémát: „A’ mint magány utón is tudom, még nem hamar lesz eldöntve, valyon ezen út a’ balatoni, somogyi vagy veszprém-zalai oldalon viendő-e? én erősen hiszem, hogy Somogyban a’ Balaton melletti téregyenesség, a’ Somogyból millió-forintra hágó kereskedelmi gabona, mintegy 12,000 mázsa gyapjú, és temérdek dohány előnyadnak Veszprém vidéke fölött, és e’ földfekvésen ’s termelésen alapuló közbenjárásuk Somssich Miklós, József, Pál, ugyan Jankovics László, Kund Vincze és Satzger megbízottaknak, siker nélkül nem maradhat. Ha csak világszerte! és stratégiai nézetek után a’ balatoni mind két oldal mellőzésével Fehérvárról egyenesen Simontornya, Dombóvár felé Kaposvárnak ’s úgy Somogyon keresztül, (a pécs-kanizsai vonallal valahol egyesülve) Kanizsáig nem állapítatik, ’s készítetik a’ vonal.”⁷⁵

A Tolna vármegyei értékek magyarázata már összetettebb. Pincehely (dombóvári járás) elsődleges felvevőpiaca Dunaföldvár (45,1 km távolság), a másodlagos pedig Veszprém (72,9 km távolság), így az átlag ismeretében érdemes inkább a földvári távot tekinteni meghatározónak. A dunaföldvári járásban maga a járásközpont, a Duna mellett fekvő Földvár lenne a kézenfekvően legjobb piac, de a kajdaci dohány számára a paksi és szekszárdi piac bírt nagyobb jelentőséggel. Földvár vonzereje a simontornyai járás dohánytermesztő településeinél mutatkozott meg, bár Murga és Hőgyész íveinél a közelebbi Hőgyész is feltűntetésre került. A völgységi járásban majd’ minden település esetén két piaci központ került rögzítésre, egy közelebbi (rendszerint Hőgyész) és egy távolabbi (leginkább Pécs, de Mucsinál csak Földvár, Tevelnél pedig Földvár és Szekszárd került megnevezésre). Dunaföldvár piaci központi szerepe tehát a tolnai falvak esetében igen erősen kirajzolódik, ami a helyi dohánykereskedelemnek a főáramú kereskedelmi útvonalba való becsatornázását segítette elő, elsősorban az árunak a pesti központi begyűjtőhelyre való eljuttatása szempontjára.

75 CSORBA József: *Somogy vármegye ismertetése*. Pest 1857. 63.

ból. A piaci távolságokat illetően a baranyai falvak helyzete még kedvezőbb, ám a termelés egyéb szempontjait tekintve előnytelenebb, így hiába találunk a piachoz közelebb fekvő településeket, önmagában a kedvezőbb lokáció nem tudta ellensúlyozni a termesztésben megjelenő hiányosságokat. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Mágocs és Hidas esetén ezek a piaci körülmények hozzájárultak az említett felfejlődéshez.

ÖSSZEGZÉS

Az előző oldalakon taglalt változók összefogásával érdemes a főbb megállapításokat, mintegy zárásul, összesíteni.

11. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak főbb tulajdonságainak korrelációja

	Népsűrűség	Zsidók aránya	Föld minősége	Növények száma	Távolság (km)
Népsűrűség	1,00				
Zsidó	0,66	1,00			
Föld minőség	0,25	-0,01	1,00		
Növények száma	-0,33	-0,46	-0,33	1,00	
Távolság (km)	-0,03	-0,06	-0,39	0,13	1,00

Forrás: Hivatkozott országleírások és összeírások

Az összegző táblázat értékei szerint erős korrelációról egy esetben sem beszélhetünk, viszont bizonyos kapcsolat több esetben is megállapítható. Közepes korrelációt mutat a települések népsűrűségének és a zsidó lakosok arányának összefüggése, ami tehát a sűrűbb lakosú dohánytermesztő közösségekben élő nagyobb zsidó jelenlétet támasztja alá. Biztos, ám előbbinél gyengébb kapcsolat áll fenn a föld minősége és a népsűrűség között, vagyis rendre azokban a falvakban éltek többen, ahol a földet Fényes termékenyebbnek minősítette. Fordított, ám ugyancsak biztos korreláció van a népsűrűség és a növények száma között, ami mellett ugyancsak beszélhetünk a növények száma és a zsidók aránya, valamint a föld minősége közötti fordított arányú összefüggésről. Magyarán, a sűrűn lakott, jobb földeken dohányt termelő falvakban erősebben volt jelent a dohánytermesztésre (illetve zömmel a szőlőtermesztésre) történő szakosodás, amit a helyben nagyobb arányban jelen lévő zsidókon keresztül lehetett értékesíteni. Mindezt pedig fokozta a föld minősége és a piaci központtól való távolság gyenge kapcsolata is. A leginkább eredményes dohánytermesztő falvak bár német lakosúak voltak, de ez az etnikulturális sajátosság leginkább makroregionális jellegű, és jelentős részben abból fakadt, hogy a helyi németek nyitottsága a dohánytermesztésen keresztül megteremtette a parasztgazdaság üzemi fejlődésének lehetőségét.

MELLÉKLET

1. melléklet

12. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztéssel foglalkozó falvak száma Vályi András és Fényes Elek országleírásában, makroregionális és vármegyei bontásban

Nagytáj/Megye	Vályi	Fényes
<i>Alföld</i>	48	113
Szabolcs	5	36
Torontál	9	15
Arad	7	13
Bihar	4	12
Csongrád	9	4
Pest	5	7
Szatmár	4	6
Külső-Szolnok	0	7
Bács	2	4
Csanád	1	4
Békés	1	3
Temes	1	1
Jász-Kun	0	1
<i>Felvidék</i>	20	63
Hont	5	19
Heves	1	10
Nyitra	3	7
Nógrád	1	7
Zemplén	3	4
Gömör	2	4
Pozsony	1	3
Abauj	0	2
Borsod	0	2
Szepes	1	1
Ugocsa	1	1
Árva	1	0
Bars	0	1
Bereg	0	1
Túróc	1	0
Ung	0	1
<i>Dunántúl</i>	18	73
Tolna	1	25
Sopron	4	10
Somogy	7	7
Vas	0	13
Baranya	4	7
Komárom	0	5
Győr	1	2
Esztergom	0	1
Veszprém	1	0
Zala	0	1

Forrás: VÁLYI András 1796–1799., FÉNYES 1851.

2. melléklet

13. TÁBLÁZAT

*A dohánytermesztő falvak földesurainak megoszlása
Vályi András és Fényes Elek országleírásában*

Vármegye/járás	Települések száma	
	1. Vályi	2. Fényes
<i>Baranya</i>	4	7
<i>Hegyháti</i>	3	4
Hg. Esterházy	0	2
Pécsi Püspökség	2	1
Vallásalap	1	1
<i>Mohácsi</i>	1	2
Több közbirtokos család	1	1
Perczel család	0	1
<i>Pécsi</i>	0	1
Királyi Pesti Egyetem	0	1
<i>Somogy</i>	7	7
<i>Igali</i>	3	3
Gr. Zichy család	2	2
Több közbirtokos család	1	1
<i>Kaposi</i>	1	1
Több közbirtokos család	0	1
Vásonyi uraság	1	0
<i>Szigeti</i>	3	3
Czindery uraság	1	0
gr. Batthyány Gusztáv	0	1
gr. Széchényi család	1	1
Igmándy család	0	1
Vég uraság	1	0
<i>Tolna</i>	1	25
<i>Dombóvári</i>	0	1
Hg. Esterházy	0	1
<i>Dunaföldvári</i>	0	2
Több közbirtokos család	0	2
Központi	0	1
a tudományi kincstár	0	1
<i>Simontornyai</i>	1	12
Magyary-Kossa és Visolyi családok	0	1
gr. Apponyi család	1	7
Jeszenszky család	0	1
Több közbirtokos család	0	3
nincs adat	0	1
<i>Völgységi</i>	0	9
Döry nemzetség	0	1
gr. Apponyi család	0	7
Perczel család	0	1
Végösszeg	12	39

Forrás: VÁLYI András 1796–1799.; FÉNYES 1851.

3. melléklet

14. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak megoszlása felekezet és etnikum szerint, járási bontásban, Fényes Elek országleírásában (1851)

Terület	Katolikus			Protestáns			Protestáns			SUM
	magyar	német	vegyes	magyar	német	vegyes	magyar	német	vegyes	
<i>Baranya</i>	1	2	1	—	1	—	—	—	—	5
Hegyháti	—	2	1	—	—	—	—	—	—	3
Mohácsi	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1
Pécsi	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
<i>Somogy</i>	—	3	2	1	—	—	—	—	1	7
Igali	—	1	1	—	—	—	—	—	1	3
Kaposi	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Szigeti	—	2	1	—	—	—	—	—	—	3
<i>Tolna</i>	1	7	2	1	8	1	2	1	1	24
Dombóvári	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Dunaföldvári	—	—	—	—	—	—	2	—	—	2
Központi	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Simontornyai	—	—	1	1	6	1	—	1	1	11
Völgységi	—	7	—	—	2	—	—	—	—	9
Végösszeg	2	12	5	2	9	1	2	1	2	36

Forrás: FÉNYES 1851.

15. TÁBLÁZAT

A dohánytermesztő falvak népsűrűsége felekezeti és etnikai megoszlásban, járások szerint, Fényes Elek országleírásában (1851)

Terület	Katolikus			Protestáns			Vegyes			Átlag
	magyar	német	vegyes	magyar	német	vegyes	magyar	német	vegyes	
<i>Baranya</i>	81,01	41,67	51,07	—	127,03	—	—	—	—	68,49
Hegyháti	—	41,67	51,07	—	—	—	—	—	—	44,81
Mohácsi	—	—	—	—	127,03	—	—	—	—	127,03
Pécsi	81,01	—	—	—	—	—	—	—	—	81,01
<i>Somogy</i>	—	53,11	43,28	61,49	—	—	—	—	50,69	51,15
Igali	—	48,93	49,81	—	—	—	—	—	50,69	49,81
Kaposi	—	—	—	61,49	—	—	—	—	—	61,49
Szigeti	—	55,21	36,75	—	—	—	—	—	—	49,06
<i>Tolna</i>	48,45	75,28	69,90	61,62	68,40	67,23	50,50	105,19	39,81	68,22
Dombóvári	48,45	—	—	—	—	—	—	—	—	48,45
Dunaföldvári	—	—	—	—	—	—	50,50	—	—	50,5
Központi	—	—	73,28	—	—	—	—	—	—	73,28
Simontornyai	—	—	66,52	61,62	66,90	67,23	—	105,19	39,81	67,43
Völgységi	—	75,28	—	—	72,90	—	—	—	—	74,75
Végösszeg	64,73	64,14	55,49	61,56	74,91	67,23	50,50	105,19	45,25	64,94

Forrás: FÉNYES 1851.